

Recensies

Bekentenis tot het vlees

Ineke van der Burg

Recensie van: H.A.F. Oosterling & A.W. Prins (red.), *La chair. Het vlees in filosofie en kunst*, Rotterdamse Filosofische Studies, dl. VIII 1988, 85 p. en 16 reproducties. Uitgave van de Faculteit der Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam. ISBN 90 70116 480 f.27,50.

La chair. Het vlees in filosofie en kunst luidt de titel van de bundel die onlangs verschenen is als deel VIII in de Rotterdamse Filosofische Studies. De bundel bevat vijf teksten (met kleurenreproducties) van lezingen, gehouden in februari 1988 aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam tijdens het symposium met dezelfde titel, en is geredigeerd en van een voorwoord voorzien door Henk Oosterling en Awee Prins.

Het vlees in filosofie en kunst. Een bevreemdende titel, want wat heeft filosofie met vlees te maken? In de filosofie, zo leert ons haar geschiedenis, gaat het toch om de geest? Maar ook al zou de titel op het eerste gezicht een dergelijke vraag kunnen oproepen, bij lezing van de verschillende teksten blijken de zaken ingewikkelder te liggen dan een simpele "Umwertung der Werte". In ieder geval duidt de titel niet op een loutere omkering van het aandachtsveld van de filosofie, net zo min als 'vlees' op het louter zintuiglijke en lijflijke tegenover het bovenzintuiglijke en geestelijke wijst. Duidelijk is ook dat met 'het vlees in de kunst' niet verwezen wordt naar schilderijen als 'De geslachte os' van Rembrandt of van Soutine. 'Het vlees in de kunst' betreft

niet de afbeelding. In de bundel wordt kunst niet benaderd in termen van mimesis of representatie van iets dat buiten het beeld ligt.

Filosofie en kunst hebben elk te maken met een dimensie die hier aangeduid wordt met 'het vlees'. Zoals de redacteurs in het voorwoord schrijven, gaat het niet om een dimensie van 'de objectieve werkelijkheid', maar om een "moderne" ervaring van werkelijkheid, die zij als volgt omschrijven: "Deze 'van God en gebod verstoken' wereld verzet zich steeds meer tegen de almacht van het subject. Dit verzet krijgt niet alleen gestalte in de ontregeling van onze dagelijkse omgeving, zij manifesteert zich tevens in het lichaam. Het gaat daarbij minder om samenhangende gedragingen dan om overweldigende ervaringen van het lichaam in de erotiek, de extase of...de kunst". Met 'het vlees' worden deze ervaringen aangeduid, verkend. Vlees duidt op een dimensie die weerstand biedt aan betekenis en zin, die aan betekenis- en zingeving voorafgaat, of die bij verlies of vernietiging ervaarbaar wordt. Hiermee dient zich een probleem aan: hoe over iets te spreken en te schrijven, dat niet begrippelijk te vatten is. Dit probleem wordt in elk van de bijdragen aan de orde gesteld. Stuk voor stuk getuigen ze van het besef dat schrijven slechts kan bestaan in een poging die zinloze dimensie te benaderen.

De bundel biedt hiertoe verschillende invalshoeken. De centrale gedachte daarbij is, dat kunst iets zichtbaar maakt dat het denken kan inspireren. In deze zin krijgt kunst hier het statuut van organon van de filosofie. Van een filosofie die, na de voltooiing van het project van de metafysica, naar nieuwe wegen zoekt en daarvoor bij de kunst te rade gaat. Voor Hegel was kunst een afgedane zaak, een moment dat de Geest op weg naar zijn voltooiing achter zich heeft gelaten. Wat we tegenwoordig zien, is dat juist de kunst tot instantie wordt geproclameerd die elke voltooiing van het Weten in

twijfel trekt. De vertwijfeling, de angst om gek te worden, waaraan Hegel ten prooi moet zijn gevallen nadat hij zijn systeem had voltooid, juist dat wat zich in deze ervaring aandient, valt buiten het Weten en de zin. Wellicht kan men stellen, dat precies dat moment, die grens als grens, door het huidige denken vruchtbaar wordt gemaakt.

Voor de auteurs van *Het vlees in filosofie en kunst* markeren kunst en haar ervaringsmomenten zo'n grens voor het denken. In elke tekst wordt er een ontmoeting gearrangeerd van een filosoof met een kunstenaar: Merleau-Ponty met Cézanne, Bataille met Bacon, Nietzsche met Masson, Adorno met Cage en Derrida met Artaud. Zo gaat de tekst van Douwe Tiemersma, 'La chair. Het vlees van de wereld', over het denken dat Merleau-Ponty ontwikkelde naar aanleiding van het werk van Cézanne. In 'De geboorte van een universum' bespreekt Cornée Jacobs de Nietzscheaanse aspecten van bepaalde werken van Masson. In de tekst van Henk Oosterling, 'Als de geest in het vlees verdrinkt...', wordt de vraag gesteld naar wat de schilderkunst van Bacon eventueel gemeen kan hebben met het schrijven van Bataille. Oosterlings tekst kan hier volgens mij ter verduidelijking gelden van het thema van de hele bundel.

Oosterling vertrekt uitdrukkelijk vanuit de werking die de schilderijen van Bacon en de teksten van Bataille uitoefenen op de beschouwer respectievelijk lezer. "Bacons beelden weerspiegelen geen nieuwe objectieve wereld en evenmin leveren Batailles teksten een nieuwe samenhangende theorie over de mens. Hun werk biedt geen rustgevende waarheden, maar biedt zich als een verontrustende, gewelddadige ervaring aan" (18). Deze ervaring wordt teweeggebracht door het geweld van de doeken en de teksten zelf. In dit verband spreekt Oosterling van het "filosofisch geweld" en het "artistiek geweld". Artistiek geweld betekent niet dat in het werk van Bacon geweld afgebeeld

wordt, maar Bacon "doet zijn modellen geweld aan. Hij isoleert ze, deformeert ze, veegt de schreeuw over hun gezichten, laat structuren verdwijnen. (...) Bacon geeft geen afbeelding van het geweld, al schilderend produceert hij het" (25).

In welke zin zijn nu Batailles teksten gewelddadig te noemen? Het geweld en de kracht van zijn teksten ligt volgens Oosterling in de ontkrachting van de verwachting een nieuwe waarheid aan te treffen. "Niet in de productie van waarheid, maar (in) de se-ductie tot het andere van de waarheid" (28). Doordat Bataille betekenissen ontregelt en Bacon voorstellingen "zijn woord en beeld tot vlees geworden", aldus Oosterling. Omdat het vlees geen begripsmatige toeëigening toelaat, dient het als een "limietterm" opgevat te worden: "het ontsnapt voortdurend en vormt veeleer de wijkende horizon waar ons denken zich naar toe beweegt" (30).

Op een andere manier verwoordt Heinz Kimmerle deze ervaring van het denken. Zijn bijdrage, 'De projectie van het ware lichaam', gaat over Derrida en Artaud. Achtereenvolgens bespreekt Kimmerle Derrida's interpretatie van Artauds 'Theater van de wreedheid' en het boek met tekeningen en schilderijen van Artaud, dat Derrida samen met P. Thévenin publiceerde (1). De tekst die Derrida hierbij schreef, heet 'Forcener le subjectile', wat vertaald wordt met 'Het subjectiel ont-zinnen', het buiten de zin plaatsen van het subjectiel. Het thema betreft Artauds verhouding tot 'le subjectile', het Franse woord voor de drager (het doek, papier, muur, bord, enz.) van de tekening of het schilderij. Datgene, wat zelf geen betekenis heeft, maar het betekenisdragende is. Dit betekenisloze kan door het denken niet gedacht wor-

---

1 Vóór de Franse editie is het boek in Duitse vertaling verschenen: P. Thévenin & J. Derrida, *Antonin Artaud. Zeichnungen und Portraits*, München 1986.

den, "maar de kunstenaar kan het wel in de buurt van het denkbare brengen door het op te offeren of er zijn wrede spel mee te spelen" (75). Wat we de 'scheppende arbeid' van de kunstenaar noemen, wordt bij Artaud tot een verwoesting van het subjectiel. Met een brandende sigaret worden er gaten in aangebracht, het vuur verschroeit het en verbrandt het ten dele. "Langs deze weg wil de verwoesting van het zinloze tot supplement van de zinloze verwoesting worden" (76). Kimmerle gaat met nadruk in op de politieke implicaties van dit offer van het subjectiel: "een reële inzet in het spel van de geschiedenis". De Tweede Wereldoorlog, waarvan Artaud getuige was, bezegelde het totale failliet van alle traditionele waarden en ideeën. Tegen alle pogingen tot restauratie in offert Artaud het subjectiel. "Het subjectiel kan en wil niet opnieuw drager van zin worden of meedoen aan nieuwe pogingen een idee te benaderen. Deze tekeningen weigeren met alle beschikbare kracht het herstel van de zin" (79). Wat op uiteenlopende manieren reeds eerder in de schilderkunst heeft plaatsgevonden op het vlak van de voorstelling (de betekenis, de zin), bijvoorbeeld al door Manet, gebeurt hier op een radicalere wijze door de drager van de voorstelling zelf te vernietigen. In deze zin gaat Artaud ook radicaler te werk dan Bacon.

Een zeer aangrijpend schilderij van Artaud uit 1947/48 draagt de titel 'De projectie van het ware lichaam'. Op het schilderij zien we een mens (Artaud) met allerlei projectielen op hem afgevuurd. Kimmerle wijdt hieraan een fraaie beschouwing, en schrijft: "De projectielen zijn echter niet dodelijk. Zij maken een projectie mogelijk van een lichaam dat tot zijn ware behoeften en zijn vitale krachten is herleid. De projectie onthult haar dubbele betekenis. Door iedere zin te verpletteren wordt de zindrager zichtbaar. Maar evenmin als het subjectiel heeft het lichaam als zindrager zelf een zin. Daarop zou hooguit een nieuwe zin

kunnen worden ingeschreven. Vooralsnog blijft deze figuur passief. (...) Maar de figuur blijft overeind. Met boeien aan beide polsen, beide knieën kapot geslagen, staat hij rechtop als een tegenfiguur van de dood, van alle verwoestende, het leven negerende krachten. Is *dit* de held van de huidige tijd?" (82).

'De projectie van het ware lichaam', het zou de titel kunnen zijn voor de gehele bundel, waar hij een moderne ervaring betreft. In woord en beeld geeft hij hiervan een boeiend verslag. Langs verschillende wegen worden zijn lezers naar iets oorspronkelijks gevoerd, dat echter niet verward mag worden met een laatste grond. Veleer gaat het om een dimensie die elke grond, ook die van het denken, ondermijnt. Het vlees, het lokt de rede buiten haar zinnen.

De orde der dingen

Annemarie Mol

Recensie van: Auke van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland. 1798-1848*. Meulenhof, Amsterdam, 1987.

Marx was goed in 'dingen'. Daarna is er in de sociale filosofie iets misgegaan. De theoretici lieten de wereld om 'mensen' draaien. Ze reflecteerden op menselijke verhoudingen en menselijke instituties, op regelgeving, stijl en gespreksituaties. Ze vergaten de activiteit van de dingen in hun theoretische bouwwerken in te passen: de activiteit van bomen, bacteriën en rivieren; van fietsen, electriciteitsnetwerken en tekstverwerkers. Haal een van die dingen weg en merk hoeveel activiteiten andere actoren moeten verrichten om deze te vervangen: dat is niet gering. Maar